

RANOROMANIČKE SAKRALNE GRAĐEVINE DUBROVAČKOG PODRUČJA (I.)

Uvod

Na krajnjem kopnenom jugu Hrvatske, na području od Dubrovnika do državne granice, vrlo su rijetke ranoromaničke i predromaničke sakralne građevine. Posebno se to odnosi na Konavle (predjel od Plata do rta Oštro na Prevlaci – dug 20 km), za koje se dugo vjerovalo da prije potpadanja pod vlast Dubrovačke Republike uopće nije imalo čvrstih kršćanskih ustanova. Tvrdilo se da je nova vlast u 15. st. zatekla krivovjerve te da su franjevci iz Pridvorja velikim zalaganjima priveli postojeće stanovništvo rimskoj crkvi. O tome je teško prosuđivati uz sveopći nedostatak i slabu proučenost vrela o prijašnjem životu cijeloga tog područja, smještenog između važnih žarišta kršćanske vjere – Boke kotorske i Dubrovnika ili Epidaura kao njegova prethodnika. Zbunjuje međutim činjenica da je cijelo područje izuzetno slabo i nedovoljno arheološki istraženo te da ima vrlo malo objavljenih radova i o obavljenim arheološkim istraživanjima. Zanimljivo da se to djelomice odnosi i na samo područje stare dubrovačke gradske jezgre, barem u vrijeme i prije nastanka grada. No o tome će biti više govora nešto poslije i u sljedećem nastavku ove serije. Pojavu je prilično teško objasniti, a mogući su razlozi u tome da iz srednjovjekovnog razdoblja nema mnogo, ili nema uopće, pisanih tragova te da su utvrđena arheološka nalazišta pretrpjela brojne preinake i nadogradnje zbog čestih razaranja uzrokovanih ratnim nedaćama i potresima.

No čini se da je prošlost prostora između Dubrovnika i Prevlake ipak nepotrebno mistificirana te da je bliska drugim hrvatskim primorskim krajevima. O tome svjedoči velika gustoća kršćanskih nazivlja za reljefno razvedene predjele unutar kojih nema tragova ranih bogomolja. Pod-

EARLY ROMANESQUE SACRAL BUILDINGS IN DUBROVNIK AREA (I)

There are relatively few remains of pre-Romanesque and Early Romanesque churches in the coastal zone of the Dubrovnik area. In fact, there are only two such churches in Konavle. One of them used to stand on the small island of Mrkan near Cavtat. Its remains have not been fully investigated to this day. The other one is situated in Gabrili above the Konavosko polje area. It has recently been fully renovated and was probably built in the late eleventh century. In the northern portion of the old town of Dubrovnik, i.e. in the portion that was added as the last part of the old town, there are two churches that have been modified in the course of centuries in the scope of numerous renovations. One is situated in the eastern zone, at the very end of the Prijeko street. According to investigations, it used to be a typical example of southern Dalmatian churches which means that it had a single nave, boundary walls separated by recesses and lesenes, a small apse, and a small dome above the barrel vault. This would also describe very well the original appearance of the Sigurat church, situated in the north-western zone, which was quite damaged in Homeland War. However, this church, standing on the same spot from the sixth century to this day, was renovated on many occasions. The last major reshaping activity was conducted in the 17th century when, after a big earthquake, two aisles were added to the central nave.

jednako su brojna i postojeća (kasnija) svetišta drevnih naslova, a upravo je to jedna od glavnih značajki primorskih područja. Osim toga pozornost privlači i izuzetno velik broj vjerskih bratovština koje su uvijek povezane s crkvenim sjedištima, uzrokom i posljedicom njihova nastanka [1].

Povijesna zbivanja na prostoru rimske kolonije Epidaur

Na sadašnjem su dubrovačkom području prvi poznati stanovnici bili ilirsko pleme Plereja. Njih su u 4. st. pr. Kr. pokorili Ardijejci koji su formirali snažnu ilirsku državu od Epira do Neretve. Bili su u stalnim sukobi-

Iskopine u Cavtatu ispod hotela Croatia

Polukružna apsida na iskopinama u Cavtatu

ma s Rimljanima za premoć na Jadranu sve do 135. pr. Kr. kada su definitivno poraženi. Širi je prostor Dubrovnik došao pod vlast Rimljana još i prije – vjerojatno 167. godine.

Glavno je rimsko središte bio Epidaur (u izvorima se piše i Epidaurum i Epidaurus), bivše ilirsko naselje, a i sam je naziv ilirskog podrijetla. Unatoč negdašnjim tvrdnjama to nikada nije bila grčka kolonija, iako je pronađeno dovoljno grčkoga novca i nakita. U povijesnim se izvorima Epidaur prvi put spominje 47. pr. Kr. kada ga je napao Marko Oktavije, zapovjednik Pompejevih pomorskih snaga, jer se u njemu nalazila rimska posada odana Cezaru. Za tu je odanost Cezaru grad dobio i najviši rang kolonije. Kada se to točno zbilježilo teško je reći, a Epidaur prvi kao koloniju spominje Plinije Stariji sedamdesetih godina 1. st.

Epidaur je tada glavna luka, gospodarsko uporište i upravno središte rimske vlasti. Njegov ager obuhvaća Konavosko polje na istoku, a u unutrašnjosti današnje Trebinje i njegovo zaleđe. Zapadna je granica tekla preko Popova polja i spuštala se prema moru, vjerojatno u današnjem Slanom.

Ageru su pripadali dubrovačko-cavtatski i elafitski otoci.

Ostatci antičkog Epidaura danas su vrlo malo sačuvani, a zna se da je imao zidine, forum, hramove, terme i sl. Većina se toga zaključuje prema epigrafskim zapisima. Na poluotoku Ratu, nedaleko od franjevačkog samostana, otkriveni su ostatci velikoga građevinskog sklopa koji se terasasto uzdizao prema vrhu brijega. Arheološka su istraživanja započela početkom 20. st., ali se od početnih istraživanja nije mnogo odmaklo. Istodobno je na poluotoku Sustjepanu, ispod sadašnjeg hotela *Croatia*, otkriven složeni sklop terasaste građevine sa širokom apsidom. Rimski su ostatci s mozaicima pronađeni i u blizini hotelskog kompleksa *Epidaurus*, a otkriveni su i jedva vidljivi ostatci rimskog vodovoda koji je išao iz Vodovađa u gornjim Konavlima do Epidaura. Valja reći da su naseljeni vojni veterani uz rimsku religiju donijeli i štovanje istočnog boga Mitre, a tragovi njegova svetišta najbolje su sačuvani u Močićima [1], [2].

Villae rusticae, koje su bile temelj rimskog gospodarstva, otkrivene su

diljem epidaurskog agera. Pronađene su i u Župi dubrovačkoj (Mlini), a na lokalitetu Goričina otkriven je vojni ili civilni stacionar koji se povremeno rabio od 1. do 4. st. Ulomak rimske nadgrobne ploče nađen je na Lokrumu, a o postojanju kasnoantičkog naselja na gradskome području Dubrovnik svjedoče nadgrobne ploče te velike količine novca, većinom pronađenog za arheoloških istraživanja ispod dubrovačke katedrale. Na Lapadu je pronađena i jedna marmorna glava rimskog cara iz prve polovice 1. st. I u Dubrovačkom primorju ima rimskih tragova, posebno u Smokovljanima i u Trstenom, a najviše u Slanome oko franjevačkog samostana Sv. Jeronima. Tamo su pronađeni starokršćanski sarkofazi i grobnice, oktogonalna krstionica ugrađena u stariju antičku građevinu te veći starokršćanski kompleks. Mnogo je sličnih tragova rimske nazočnosti pronađeno i na svim Elafitskim otocima.

Gospodarska je kriza Rimskog Carstva započela već u 3. st., a njoj su pridonijele provale barbara potkraj 4. i 5. st. Zapadno Rimsko Carstvo konačno je propalo 476. godine. Neko su vrijeme ovim prostorima vladali Istočni Goti, a potom je Dalmacija (iz razdoblja od 535. do 555.) pod upravom istočnorimskog (bizantskog) cara Justinijana I. Velikog. To je vrijeme kada se posvuda snažno razvija kršćanska crkvena organizacija. Prema predaji biskupija je u Epidauru utemeljena već u 3. st., ali prvi pisani podatak potječe iz 530. Tada se spominje epidaurski biskup koji sudjeluje na saboru u Salonu. Posljednji povijesni navod, a riječ je o epidaurskom biskupu Florenciju, potječe iz 589. godine [2].

Valja reći da je u Cavtatu, za razliku od drugih dijelova dubrovačkog područja, otkriven samo jedan kasnoantički starokršćanski lokalitet, a to su već spominjane ruševine podno hotela *Croatia*. U tom se složenom gradi-

teljskom sklopu jasno može uočiti longitudinalna sakralna građevina s polukružnom apsidom sa svetištem koje je redovito okrenuto prema istoku. Pronađeni grobovi svjedoče o 6. st., a na to upućuje i ime lokaliteta (Sustjepan), budući da su kršćanske bogomolje ranog razdoblja najčešće bile posvećene sv. Petru i sv. Stjepanu. Sv. Stjepan (oko 15. – oko 40.) bio je propovjednik i prvi kršćanski mučenik (i zovu ga sv. Stjepan Prvomučnik) koji je zbog svojih propovijedi u Jeruzalemu od pravovjernih Židova kamenovan do smrti.

Antički je Epidaur razoren prodorom Avara i Hrvata početkom 7. st., a njegovi su stanovnici utočište pronašli na otprilje naseljenoj hridi Laus ili Lave (odatle romanski naziv Lausion koji je jezičnim promjenama pretvoren u Ragusium) sa snažnom bizantskom utvrdom na području današnjega Dubrovnika. Novo je naselje tako postalo biskupsko središte i tako steklo status srednjovjekovnoga grada. Kada se to točno zbilo nije poznato, jedino se zna da je zbog prirodne katastrofe sredinom 9. st. biskupsko središte preseljeno u Kotor, a da je nakon splitskih sabora (925. i 928.) ponovno vraćeno u Dubrovnik. Zna se da je 1022. papa Benedikt VIII. (za njegova su pontifikata (1023. - 1057.) u Dubrovnik donesene moći glave i nožne kosti sv. Vlaha) poslao biskupu Vitalu palij (vunena ogrlica u obliku slova Y koja simbolizira Kristovo raspeće) kao simbol metropolitanske vlasti, a u popratnoj ga poslanici naziva epidaurskim nadbiskupom koji stoluje u Dubrovniku.

Utemeljena je tako dubrovačka nadbiskupija koja će se poslije (u 15. st.) izjednačiti s područjem Dubrovačke Republike. Valja reći da se novo naselje odmah (na razmeđu 6. i 7. st.) spominje i u pisanim izvorima – u djelu *Cosmografia* anonimnog autora iz Ravene ("Epidaurum id est Ragusium") [1].

U prvim se stoljećima uspostavlja suživot novopridošlih Hrvata i romanskih starosjedilaca. Na obali i otocima konsolidiraju se srednjovjekovne komune pod patronatom Bizanta, a u njihovu se zaleđu osnivaju nove državne zajednice, od kojih se na prostoru između Zrmanje i Cetine posebno izdvojila hrvatska država (najprije pod vodstvom kneza, a potom kralja). Južno se od nje prostire Neretvanska oblast (Paganija), Zahumlje, Travunija i sl., a to su sve državne tvorevine koje neposredno graniče s dubrovačkim teritorijem.

U to je vrijeme nakon predromaničkih adaptacija starokršćanskih crkava započela izgradnja predromaničkih crkvice specifičnog stila. Posebnost se očituje u graditeljskim oblicima, kamenom namještaju, pletenim ukasima, a nerijetko i zidnim slikama. Tu je nastao poseban tip predromaničkih crkava – južnodalmatinski jednobrodni kupolni tip. Značajke su mu jednobrodna građevina s četverokutnom apsidom koja je iznutra polukružna ili četvrtasta. Svod je presvođen bačvastim svodom, a prostor je s dva para pojasnica i pripadajućim lezenama (istakama) podijeljen u tri polja, a nad središnjim je mala četvrtasta kupola. Vanjske su stijenke najčešće raščlanjene nišama s lučnim nadvojem.

Ipak na širem kopnenom dubrovačkom području nije pronađeno mnogo takvih crkava i najčešće na njihovo postojanje upućuju tek kameni ostatci. U Župi dubrovačkoj nema ni jedne takve crkve, ali postoje dva predromanička ulomka (na groblju Sv. Matije i pokraj crkve Sv. Đurđa u Buićima). Na Lokrumu je bio vjerojatno najstariji dubrovački benediktinski samostan s crkvom Sv. Marije. Samostan je bio na mjestu na kojem je, kako se čini, postojala starija crkva. Pronađena su četiri uzidana predromanička ulomka s pletenom ornamentikom, ali su izostala sustavna arheološka istraživanja koja bi utvrdila postojanje prijašnje crkve i samostana. Ni zapadno od Dubrovnika nema sačuvanih predromaničkih ili ranoromaničkih crkava, ali je pronađeno dosta ulomaka crkvene skulpture, posebno u Rijeci dubrovačkoj (Rožat i Komolac). Osobito su brojni takvi nalazi u Dubrovačkom primorju (Orašac, Brsečine, Topole i Slano). [2] Ipak valja dodati da su tijekom 2003. i 2004. obavljena istraživanjima u Gornjoj Čajkovici - Šumetu, na širem području Rijeke dubrovačke. Tamo su ispod Crvenih stijena (jugoistočne padine brda Golubov kamen), u blizini izvora gdje započinje srednjovjekovni Onofrijevi vodovod za Dubrovnik, pronađeni

Pogled na Cavtat i otok Mrkan ispred njega

ostaci srednjovjekovne crkve Sv. Mihovil (Sv. Mihajlo) ispod dijela nekropole stećaka [3].

Veći se dio sačuvanih crkava iz predromaničkog i ranoromaničkog razdoblja nalazi u staroj gradskoj jezgri Dubrovnika, gdje su uglavnom uklopljene ili skrivene brojnim naknadnim pregradnjama. Najbrojnije su crkve na Elafitskim otocima, od kojih su mnoge i danas u funkciji. Sve će te crkve biti obrađene dijelom u ovom i u nekoliko sljedećih naših napisa. Ipak i na području Konavala postoje tragovi jedne predromaničke crkve, a jedna je još u funkciji. Štoviše nedavno je i obnovljena.

Crkve u Konavlima

Ostatci crkve Sv. Mihajla na otočiću Mrkanu

Pokraj Cavtata, nadomak poluotoka Sustjepana, nalaze se dva nenaseljena otočića i nekoliko malih i niskih hridi. Otočić Mrkan (0,4 km² površine i 65 m visine) na sjeveroistočnoj je obali obrastao tamnozelenim grmljem, a jugozapadna obala ima strme i visoke klisure. Na obronku, na visini od gotovo 40 m, uočljive su ruševine. Slične je vegetacije i građe otočić Bobara, smješten zapadnije, koji je manji i niži (45 m). Mrkan je inače zaštićen kao poseban ornitološki rezervat, gnjezdište galeba klaukovca.

Na Mrkanu je u vrijeme ranog kršćanstva podignuto svetište memorijalnog tipa, a stručnjaci ga uspoređuju s mauzolejom Sv. Anastazije u Saloni. Čini se da je na tim ostatcima

podignuta predromanička crkva Sv. Mihajla s raščlanjenim zidovima i kupolom tipičnom za južnu Dalmaciju. Valja reći da je sv. Mihael arkandeo (hrvatski je oblik Mihovil, a Mihajlo se obično sreće u pravoslavlju) jedan od rijetkih anđela koji je imenovan u Bibliji (uz Gabrijela i Rafaela) kao vojskovođa nebeske vojske u borbi protiv mitskoga sedmoglavog zmaja. Prema liturgijskim tekstovima voditelj je blaženih duša u raj, a prema ikonografskim predodžbama onaj koji važe duše na posljednjem sudu. Kult mu se počeo štovati na kršćanskom Istoku u 4. st., a na Zapadu potkraj 5. st. Spomendan mu je 29. rujna. [4]

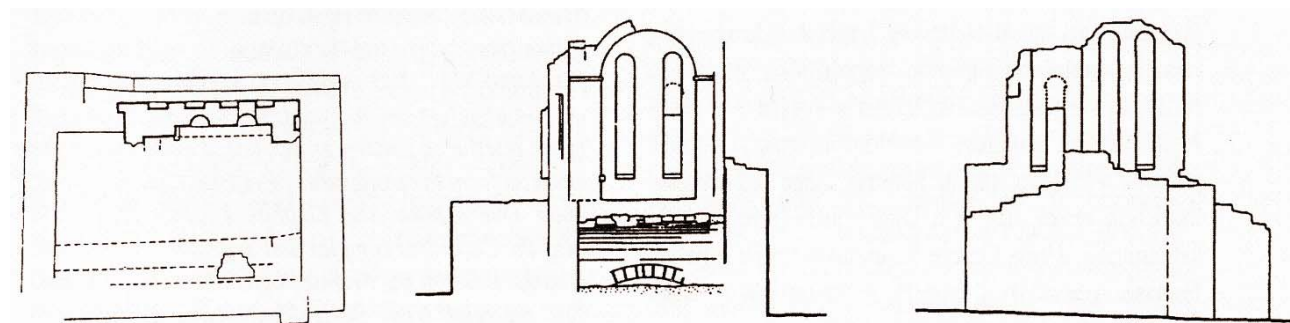
Ostatci crkve Sv. Mihajla na Mrkanu

Na ruševine te crkve davno je upozorio Igor Fisković [1] i zaključio da se radi o ranoromaničkoj crkvi čiji su oblici uvjetovani tlocrtnim dimenzijama i oblikom četvrtaste gradnje s kupolom. Tada je pozvao na temeljita arheološka istraživanja koja bi razjasnila sve faze gradnje na tom

složenome arheološkom nalazištu, no ta su istraživanja sve do danas izostala. Valja još reći da je nacrt ostataka ranokršćanske memorije i ranoromaničke crkve Sv. Mihovila izradio Ivan Tenšek još 1968. i da se ti crteži svuda prenose kada se govori o Mrkanu. Čini se da iz te crkve potječe manji kameni ulomak s prikazom križa koji se čuva u Arheološkom muzeju u Dubrovniku. Ivica Žile [2] tvrdi da je u pismohrani Uprave za zaštitu kulturne baštine Konzervatorskog odjela u Dubrovniku pronašao jednu fotografiju pluteja iz crkve koji je snimljen 1974. Čak tvrdi da je to jedini ulomak predromaničke skulpture s tog područja. Ipak fotografiju nije objavio.

Pokraj ruševina crkve nalaze se ostatci benediktinskog samostana. Vjeruje se da je to bio područni samostan Sv. Marije s Lokruma. Samostan se u pisanim vrelima prvi put spominje 1218., a posljednji je opat bio Mato Grubiša Ranjina. Zna se da se posljednji redovnik zvao Petar. On se na Lokrum preselio 1296. [5].

Zanimljivo da je na Mrkanu neko vrijeme boravio i trebinjski biskup. Njega je 1253. iz Trebinja protjerao Uroš I. Nemanjić, a Dubrovnik mu je ustupio mrkanski samostan s crkvom te sa susjednim otočićem Bobarom (i tu ima neistraženih ruševina, vjerojatno također benediktinskog samostana). Stoga je biskupija dobila nove ime – Trebinjsko-mrkanska. Valja reći da je područje trebinjske biskupije (koja postoji od početka

Skice tlocrta presjeka i sjevernog pročelja crkvice Sv. Mihajla na Mrkanu (I. Tenšek) [5]

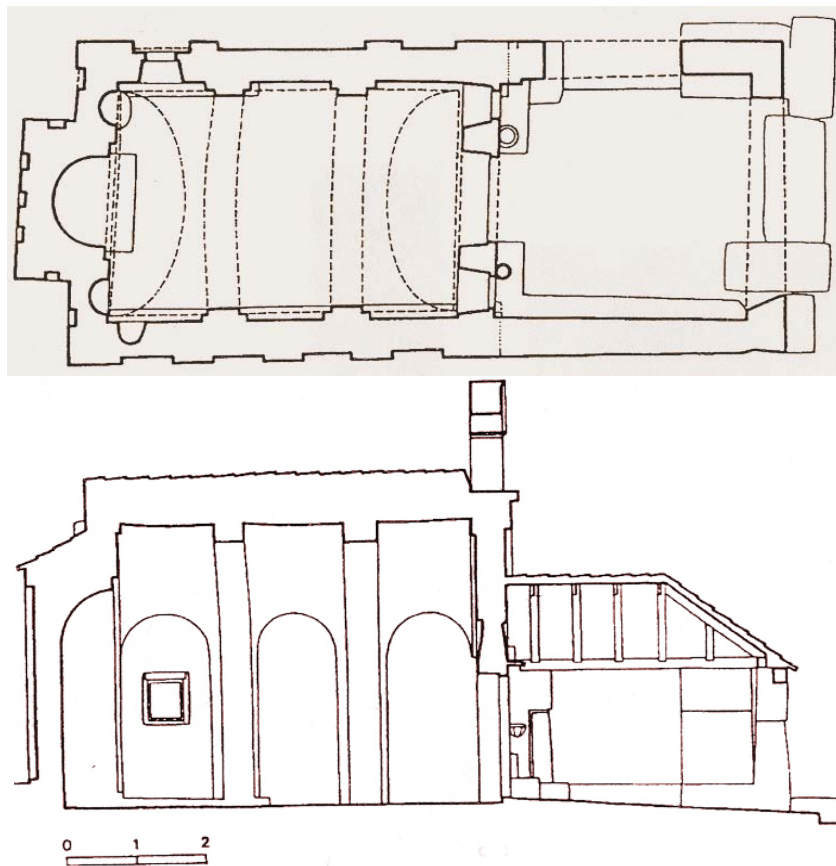
11. st. i sufraganska je Dubrovačkoj metropoliji) opustošeno pritiskom pravoslavlja i kasnijom provalom Turaka. Ipak je Dubrovačka Republika ustrajno imenovala trebinjske biskupe, a posljednji je bio Mato Vodopić (umro 1882.). Papa Leon XIII. je 1881. spojio trebinjsku s mostarskom biskupijom. I danas njezin službeni naziv glasi: Mostarsko-duvanjska i Trebinjsko-mrkanska biskupija. [4]

Ne zna se koliko je dugo biskup stovao na Mrkanu, ali se zna da je u dijelu ruševina benediktinskog samostana bio uređen biskupski ljetnikovac koji je sada također ruševina. Pretpostavlja se da su na Mrkanu bile čak tri ranoromaničke crkve – Sv. Mihovil, Sv. Marija i Sv. Marko i čini se da je po Sv. Marku otok i dobio ime [5].

Crkva Sv. Dmitra u Gabrilima

Rekli smo već da se za kontinentalni dio Konavala, koje su Dubrovčani s dopuštanjem hrvatsko-ugarskog kralja Sigismunda kupili 1419. od Sandalja Hranića (istočni dio) i 1426. od Radoslava Pavlovića (zapadni dio), dugo vjerovalo da u srednjem vijeku uopće nije bio priveden kršćanstvu. No tome uvjerljivo proturječi crkva Sv. Dmitra na mjesnome groblju u Gabrilima u Gornjoj Bandi iznad Konavoskog polja. Na nju je prva upozorila Dubravka Beritić dok je bila ravnateljica dubrovačkog Zavoda za zaštitu spomenika kulture i crkva je otad uvedena u sve preglede našega predromaničkoga sakralnog graditeljstva.

Kao što je poznato sv. Dimitrije (umro 304.) bio je đakon sirmijskog biskupa Irineja, a osuđen je na smrt i pogubljen zbog čuvanja svetih knjiga zajedno s drugovima Donatom i Fortunatom. U Sirmiju (današnja Srijemska Mitrovica) pogubljen je izvan zidina i na tome je mjestu podignuta grobljanska bazilika. Pred Atilinim pustošenjem relikvije su mu prenesene u Solun. Prefekt Ilirika Leoni-

Tlocrt i uzdužni presjek crkve Sv. Dmitra u Gabrilima (I. Tenšek) [1]

cije sagradio je u 5. st. dvije bazilike u čast sv. Dimitrija, jednu u Sirmiju, a drugu monumentalnu peterobrodnu u Solunu, u kojoj se nalaze slavni mozaici sa svečevim likom. Odatle se štovanje širi na Istok i na Zapad, posebno među pravoslavnim Slavenima. No popularan je i među Hrvatima, osobito na južnoj hrvatskoj obali i u Zadru. Zagrebački brevijar iz 1290. sačuvao je najstariji svečev molitvenik. Njegov se dan slavi 26. listopada [4].

Prvi je o crkvi Sv. Dmitra nešto opširnije pisao Igor Fisković u zborniku radova sa skupa *Konavle u prošlosti, sadašnjosti i budućnosti* iz 1996. [1]. Nažalost to je do danas i jedino nešto sadržajnije predstavljanje te zanimljive građevine. U napisu su prvi put objavljeni zanemareni crteži Ivana Tenška iz 1975. izrađeni za Institut povijesti umjetnosti Zagrebačkog sveučilišta. Crkva ima pridodani

trijem i u svojoj osnovi slijedi predromaničku matricu crkvice s ovog područja, osim što je znatno šira, a dijelom i kraća. To navodi na nešto kasniji nastanak, izvan klasičnoga predromaničkog razdoblja. I. Fisković drži kako se može pretpostaviti da je građena poslije 1054. i raskola Istočne i Zapadne crkve.

Iz njegova opisa saznajemo da crkva izvana izgleda kao jednostavna i čvrsta građevina sa starinski obrađenim zidovima. Površina joj je raščlanjena okomitim lezenama, gotovo pilonima, pravokutnog presjeka između kojih su provučene niše, koje nisu jednake po rasporedu jer im se ritam nasilno mijenja na južnoj strani. Pročelnu zapadnu stijenku iznutra popunjava po jedna velika lezena, obuhvaćena lukom unutar obrisa uzdignutog zabata, što je značajka stila na ovim područjima. Na začelju je apside, plitko stršeća i pravokutna, ali

rašćlanjena s čak tri uske niše na završnoj plohi, a po jedna je udubljena u zid crkve izvan apside. Glavno je zapadno pročelje skriveno vanjskim, naknadno dodanim trijemom, zatvorenim sa sjevera, a rastvorenim prema jugu i zapadu, kako se i sreće u južnim dijelovima Dalmacije. Vidljivo je da su se pri gradnji trijema rabili stećci, kojih i sada ima uokolo, što svjedoči o njegovu kasnijem nastanku. O kasnijim intervencijama svjedoči i trostrešni krov koji zatvara široka vrata i pobočne prozore s kamenim okvirima, sve zahvate izvan običaja srednjeg vijeka.

U unutrašnjosti je, tvrdi Fisković, izvorni izgled mnogo bolje očuvan. Riječ je o cjelovitom prostoru koji je ritmički složen u tri polja. Određuju ih bočni piloni, po dva simetrična na uzdužnim stijenama koji su nosači poprečnih pojasnica što pridržavaju bačvasti svod. S njima su usklađeni veliki lukovi polja uzdužno uvučenih u zidove između pilona, ali i lukovi na početnoj i završnoj stijenci pravokutnog tlocrta koji visoko prate svod. Začelni je dio ustrojen s tri polukružne niše, od kojih je središnja znatno veća od pobočnih i tako postaje prava apside za smještaj oltara.

Fisković zaključuje da je crkva izvorno imala kupolu u srednjem traveju, kako je to uobičajeno u ovome tipu srednjovjekovnih crkava, posebno i stoga što je srednji travej i uobičajeno uži od ostalih. Nestanak kupole objašnjava rušenjima crkve koja je nedvojbeno jednom izgubila svodnu konstrukciju te je pri obnovi snižena. Zato joj niše na vanjskom oplošju lađe nisu lučno završene poput onih na apside, a cijeli je krov neprimjeren polegnut na novooblikovani bačvasti svod. Davno rušenje crkve opravdava time što je područje Konavala bilo izloženo brojnim napadima neprijatelja iz susjedstva te čestim potresima. Time ujedno objašnjava i nedostatak sakralnih spomenika pred-

romanike i rane romanike na ovim prostorima. [1]

No za nedavna posjeta ovoj neobičnoj crkvi koja je i dalje u funkciji bili smo naime prilično iznenađeni. Zatekli smo je temeljito obnovljenu i restauriranu te znatno drugačiju no što je prikazana na davnim crtežima. Uklonjeni su svi veliki otvori i sve su niše na pobočnim zidovima sada međusobno simetrične. Preuređen je i trijem na koji je, okrenut prema sjeveru, postavljen i zvonik na preslicu, što je zaista neuobičajeno mjesto jer se prije nalazio iznad crkvenih vrata. Štoviše i trijem je otvoren prema sjeveru. Uočljivo je također da na crkvi nema nikakve kupole.

No o tim radovima, koji su uz pomoć Ministarstva kulture obavljani u posljednjih nekoliko godina, nema nikakvih pisanih tragova. To je, kako se čini, neko neobično prokletstvo ovih krajeva. Na internetu osim podataka o financijskim godišnjim intervencijama Ministarstva kulture praktički nismo pronašli ništa ni o izvođačima, ni o restauratorima i konzervatorima.

Zapravo pronašli smo samo vijest koja je objavljena u *Jutarnjem listu* krajem travnja 2005. u kojoj se navodi da je uklonjen aluminijski prozor koji zatvara rupu na sjevernom zidu trijema, a koji je, kako se tvrdi, devastirao spomenik nulte kategorije iz 11. st. i nije bio postavljen za nedavne restauracije. Anonimni Konavljani iz crkvenog bratstva koje upravlja crkvom tvrdi kako je taj prozor ipak nužan jer je crkva mala, a na misi se katkad skupi i do 70 vjernika koji su izloženi buri i kiši. Jedino što možemo svemu dodati jest da je prozor možda bio uklonjen, ali da se sada opet nalazi na svome mjestu.

Tek smo poslije od prof. dr. sc. Željka Pekovića, arhitekta i konzervatora koji je obnavljao brojne sakralne građevine na dubrovačkom području, uzgredno doznali da je bio uključen u obnovu crkve Sv. Dmitra te da je istražnim radovima nepobitno dokazano da Sv. Dmitar nikada nije imao kupolu. Nismo uspjeli doznati zašto je maknut zvonik iznad ulaznih vrata. Vjerojatno je ustanovljeno da ga izvorna crkva nije imala, pa su ga jednostavno izdvojili iz njezina

Obnovljena crkva Sv. Dmitra u Gabrilima

sastava. Zašto je trijem otvoren prema sjeveru, posebno što načinom gradnje potpuno odudara od ostalih dijelova crkve, nismo uspjeli doznati. Nismo ništa doznali ni u unutrašnjosti crkve jer unatoč pokušajima nismo u nju uspjeli ući. Za otvorena pitanja treba pričekati da konačno o obnovi ove zanimljive crkve bude nešto i objavljeno. Možda će se tada doznati da je crkva građena nešto poslije nego što se predviđalo i da se više ne uklapa u predromaniku. Na to bi uz njezinu širinu mogao upućivati i nedostatak kupole.

Crkve na sjevernom dijelu dubrovačke gradske jezgre

Prikazat ćemo dvije crkve sa sjeverne strane stare dubrovačke gradske jezgre. To je dio grada koji je tek krajem 13. st. opasan zidinama i koji je nakon nasipanja plitkog i zamuljenoga morskog tjesnaca postao posljednji gradski seksterij – Prijeko. A predromaničke crkve na sjevernom dijelu zaljeva, do kojega je vodio

drveni most, svjedoče o postojanju života i s druge strane hridi Laus ili Lave, na strmim padinama brda Srđ. Vjerojatno je tu živjelo slavensko stanovništvo koje je vrlo brzo promijenilo etnički sastav prvotnoga romanskog stanovništva Dubrovnika [6].

Crkva Sv. Nikole na Prijekom

Crkva Sv. Nikole nalazi se na sjeveroistočnoj dijelu povijesne jezgre Dubrovnika, na istočnom kraju ulice Prijeko, na mjestu gdje se ta ulica siječe sa Zlatarskom ulicom. Izgrađena je iza negdašnje carinarnice (dogana, sponza) i do nje je vodila regulirana ulica koja je nestala izgradnjom palače Sponza. Ta je ulica išla uz bivši gradski zid, danas istočni zid palače [7].

Crkva je posvećena Sv. Nikoli, jednom od najpopularnijih kršćanskih svetaca, koji je živio otprilike od 270. do 350. godine u Maloj Aziji. Istaknuo se karitativnim radom, darežljivošću i čudesima (utišao oluju na moru), a život mu je ovijen mno-

gim legendama. Tijelo mu je preneseno iz Mire (u kojoj je umro) u Bari, gdje je danas njegovo veliko svetište. Posebno ga štuje i kršćanski Istok. Zaštitnik je putnika i pomoraca. Na njegov blagdan (6. prosinca) djeca i odrasli dobivaju darove [4].

Crkva Sv. Nikole tijekom vremena imala je razna imena. Jednom se nazivala "de Campo" (campus je bio naziv za nasuti morski rukavac), poslije "de piazza", a potom "appreso Doghana" i "appreso le slanize" (u blizini je bilo skladište soli). Nazivala se i Sv. Nikola u Zlatarskoj ulici, a najčešće kao i danas – Sv. Nikola na Prijekom. Sva su ta imena posljedica činjenice da je u gradu postojala još jedna crkva Sv. Nikole, koju je u 14. st. izgradio Ivan Andrija Volčić.

Crkva Sv. Nikole na Prijekom spominje se prvi put u arhivskim dokumentima u 13. st. Prema zaključcima Statuta iz 1296. njome počinje regulacija novopriopjenoga gradskog seksterija, a od crkve se od 1376. regulira i cijela ulica Prijeko koja se tada nazivala ulicom Sv. Nikole. [7]

Crkva se nalazila na vrlo važnoj urbanoj točki i na litici koja se strmo uzdizala iznad nizinskog dijela (campusa). U crkvi se sve do 18. st. slavilo osvajanje Bodinove kule, koja je prema pisanju kroničara bila u njezinoj blizini. Bodin je bio kralj Duklje ili Zete (1081.-1101.) i sin Mihajla Vojislavića. Bio je politički naklonjen Zapadu, a 1080. vjenčao se s normanskom princezom Jakvintom koja će odigrati veliku ulogu u dinastičkim borbama poslije Bodinove smrti. Inače se Bodinovo stupanje na prijestolje podudara s vojnim uspjesima Normana u južnom Jadranu i stoga je uz njihovu potporu proširio svoju vlast na Bosnu i Rašku. Podupirao je barsku biskupiju i pridonio njezinoj podizanju na stupanj nadbiskupije (1089.).

Bodin je izgradio svoju utvrdu (Rocca del Re Bodino), kojom je prijetio zauzeti drveni most i prići Dubrovniku

Tlocrt stare dubrovačke gradske jezgre s označenim razdobljima nastanka (strelica pokazuje smještaj Sigurate i Sv. Nikole)

Pročelje crkve Sv. Nikole na Prijekom

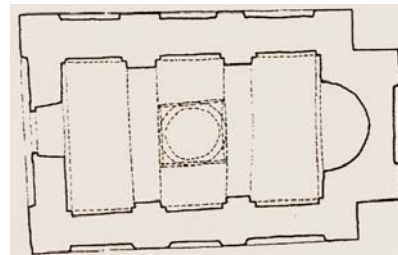
s kopnene strane, najvjerojatnije na području na kojem se danas nalazi dominikanski samostan. Ta visoka litica počinje na 8,6 m nadmorske visine, a završava na položaju kule Sv. Jakova na 20,7 m n. v. Bodin je kako spominju dubrovački kroničari iz svoje kule dugo godina opsjedao grad, a Dubrovčani su kulu uspjeli osvojiti nakon izdaje Utuaviga Gradiensea (Vuka Gradoja-Gradića) koji je zauzvrat dobio dubrovačko plemstvo. V. Foretić u svojoj *Povijesti Dubrovnika do 1808.* prema pisanju popa Dukljanina zaključuje da se to zbilo početkom 12. st. Osvajanjem tog položaja Dubrovčani su dobili priliku da se primjerno zaštite i s kopnene strane.

O crkvi je najprije 1898. pisao Frano Radić, potom Niko Gjivanović (1929.), a i E. Dyggve izradio je prvu rekonstrukciju njezina tlocrta. Svi su oni zaključili da je riječ o izvorno jednobrodnoj građevini. T. Marasović je nakon uvida u arheološka istraživanja zaključio da je crkva uobičajenih proporcija s dva para lezena u unutrašnjosti i plitkim nišama na unutrašnjim i vanjskim zidnim ploham. Utvrdio je da je apsida bila izvana pravokutna, iznutra polukružna, te da se kupola diže iznad trompi, a izvana je imala tragove polukružnih niša.

Crkva Sv. Nikole jest tlocrtno izduženi pravokutnik kojemu su dogra-

đeni svi bočni prostori. Sjeverni je dograđeni prostor nadsvođen plitkim križnim svodovima i ne proteže se cijelom duljinom crkve. Tom je nadogradnjom crkva postala dvobrodna. Južna pregrađena prostorija seže od pročelja do polovice crkve i služi kao sakristija. U nju se ulazilo posebnim vratima na pročelju crkve, a veza između sakristije i crkve ostvarena je posebnim vratima. Crkva je natkrivena dvostrešnim krovom u nekoliko razina.

Svodovi središnjeg dijela svjedoče o čestim pregradnjama, a apsida je prislonjena uza zid susjedne građevine pa joj je teško bilo definirati oblik. I nad apsidom i nad središnjim dijelom uzdiže se bačvasti svod. Pročelje je pomaknuto prema zapadu i izgrađeno u renesansnom stilu 1607., a završava trodijelnom preslicom. Nad polovicom srednjeg broda i nad sjevernim brodom izgrađena je stambena zgrada, a to je dodatno opteretilo svodove i devastiralo crkvu. Svodovi i dijelovi sačuvanog pročelja upućivali su na to da se radi o predromaničkoj crkvi, ali se zbog nemogućnosti definiranja apsida i položaja pročelja nekim istraživačima činilo da ima četiri odnosno pet traveja.

Rekonstrukcija tlocrta i vanjskog izgleda crkve Sv. Nikole (Ž. Perković)

Nakon temeljitih arheoloških istraživanja koje je proveo Zavod za zaštitu spomenika kulture i prirode iz Dubrovnika, pronađene su temeljne strukture izvorne crkve. Ž. Peković [7] čak je izradio preciznu rekonstrukciju njezina vanjskoga i unutrašnjeg izgleda. Crkva je u tlocrtu bila pravokutna, duljina je zajedno s apsidom iznosila 7,2 m a širina 4,6 m. Zidovi si bili debljine 60 cm i bez lezena. Bila je ožbukana i iznutra i izvana i zidana u rustičnoj tehnici s priklesanim lomljencima u nepravilnim slojevima, s obilnim slojem morta. Presvođena je bačvastim svodom oslonjenim na dva para lezena koje prelaze u pojasnice. Tako je prostor podijeljen u tri jednaka dijela. Nad srednjim se uzdiže četvrtasta kupola, a krov je najvjerojatnije bio pokriven kamenim pločama. Apsida koja je izvana pravokutna a iznutra polukružna ima jednu slijepu nišu, a lateralni zidovi po tri.

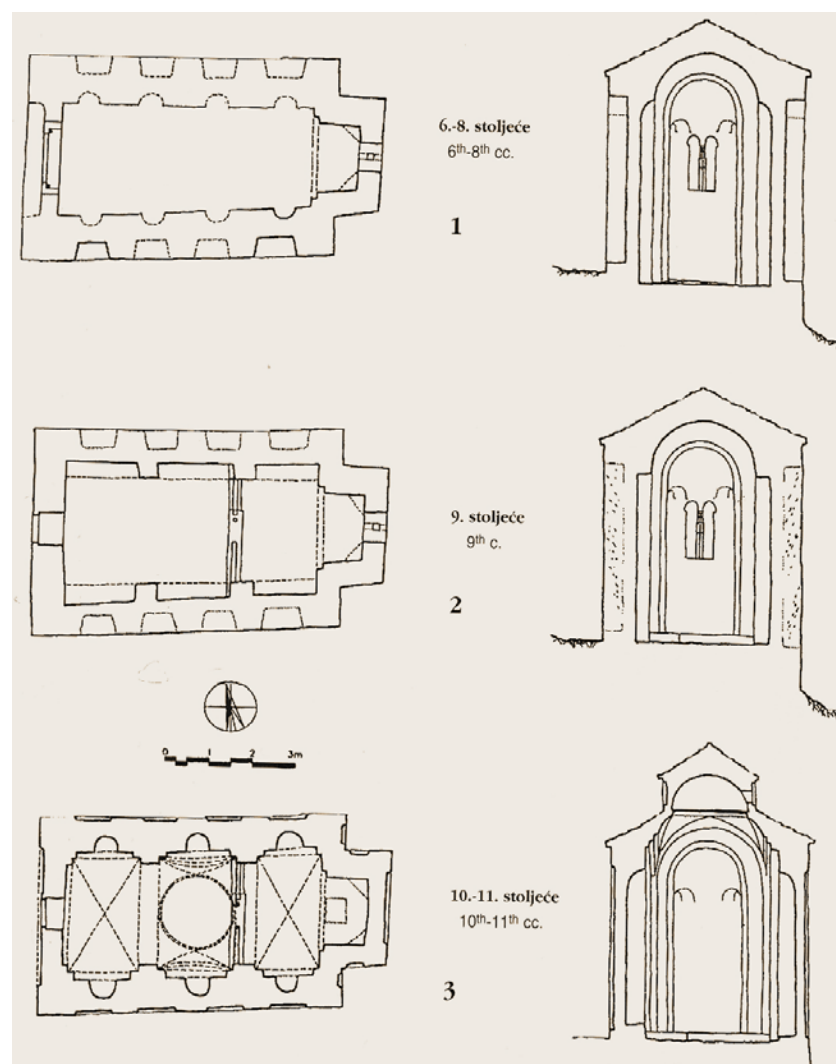
Zaključeno je zapravo da je crkva Sv. Nikole na Prijekom pravi primjer jednobrodnoga kupolnog tipa raščlanjene vanjštine, a takav se tip gradnje često rabio tijekom 10. i 11. st. (kada je crkva vjerojatno i građena) u južnoj Dalmaciji i najizrazitiji je regionalni stil ranosrednjovjekovnog graditeljstva. T. Marasović ga objašnjava utjecajem dviju tradicija: longitudinalnim prostorom koji proistječe iz starokršćanskog graditeljstva i središnje koncepcije izražene kupolom koja se dovodi u vezu s Bizantom. A Bizant je u to vrijeme i politički prisutan na jadranskoj obali, pa su njegovi graditeljski utjecaji došli do izražaja u regionalnom stilu građenja crkava [7].

Crkva Sigurata na Prijekom

Crkva Sigurata je pučki naziv za crkvu Preobraženja Kristova, a nalazi se na sjeverozapadnom dijelu predjela Prijeko u povijesnoj jezgri Dubrovnika u neposrednoj blizini franjevačkog samostana. Danas je u sastavu ženskog samostana školskih sestara franjevki, koje u Dubrovniku

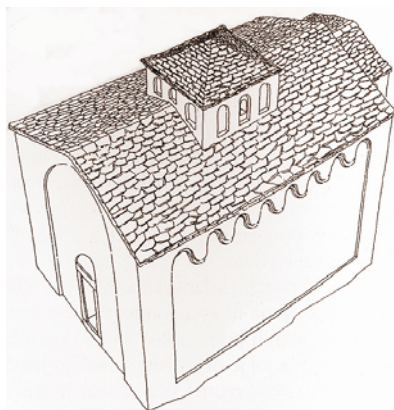

Crkva Sigurata nakon bombardiranja u Domovinskom ratu

Tlocrt i presjek crkava na mjestu Sigurate od 6. do 11. st. (Ž. Perković) [8]

s manjim prekidima djeluju od 1920. Bavile su se šivanjem i ručnim radom, primale na stan učenice te radile u bolnicama. Danas je u samostanu 6 sestara, od kojih dvije rade kao vjeoučiteljice, a dvije u zdravstvu.

Rekonstrukcija negdašnjeg izgleda crkve Sigurate (Ž. Perković) [8]

Ime Sigurata dolazi od latinskog naziva za Preobraženje Gospodinovo – Transfiguratio Domini. Taj se blagdan slavi 6. kolovoza kao spomen na događaj na gori Taboru kada je Isus pred svojim učenicima Petrom, Ivanom i Jakovom promijenio izgled tijela i pokazao im slavu koju će doživjeti u uskrsnuću. Uz Isusa se u tom prizoru pojavljuju Mojsije i Ilija kao svjedoci njegove mesijanske uloge, a taj je biblijski motiv vrlo čest u ikonografiji [4].

Crkva se u povijesnim vrelima prvi put navodi 1281. u izvršenju oporuke jednog Dubrovčanina. Od 17. do 19. st. ta se crkva naziva i Gospa Sigurata zbog čudesne slike Bogorodice koju su osobito štovali dubrovački mornari, a koja je 1835. prenesena u crkvu Sv. Vlaha. Valja reći da se na pobočnom oltaru nalazi kip Djeteta Isusa (pučki naziv Oltar Bambina) koji je crkvi poklonila Anica Bošković, sestra Ruđera Boškovića. Ulica u kojoj se crkva nalazi naziva se Od Sigurate.

Crkva je izgrađena u povijesnoj jezgri, između ulica Od Sigurate, Plovani skalini i Male. Ispred crkve je nekad bio trg koji je izgradnjom niza kuća

pretvoren u mali zatvoreni prostor u koji se pristupa uskim prolazom iz ulice Od Sigurate. Položena je na uzvisini, na maloj zaravni iznad koje se teren ponovno strmo uzdiže. Npravnosti u urbanizmu inače pažljivo planiranog seksterija Prijeko vjerojatno su uvjetovane upravo položajem i prijašnjom izgradnjom crkve. Prijeko je pripojeno gradu 1296. i tada se počeo graditi zid koji se u smjeru sjever-jug protezao zapadnije od crkvice, uz rub današnjeg samostana Male braće, a smjer je mijenjao prema istoku sjevernije od ulice Od Sigurate. [8]

Dvorišno pročelje Sigurate

Crkva je danas trobrodna građevina, a to je rezultat posljednje velike pregradnje koja je obavljena poslije potresa 1667. godine. U tlocrtu je uočljivo da su prvotnoj jednobrodnoj trotravejnoj građevini dodana dva bočna broda. Veza s bočnim brodovima uspostavljena je uklanjanjem zidova između pojasnica u sva tri traveja. Tako su one sa zidom iza njih postale pilastri T presjeka.

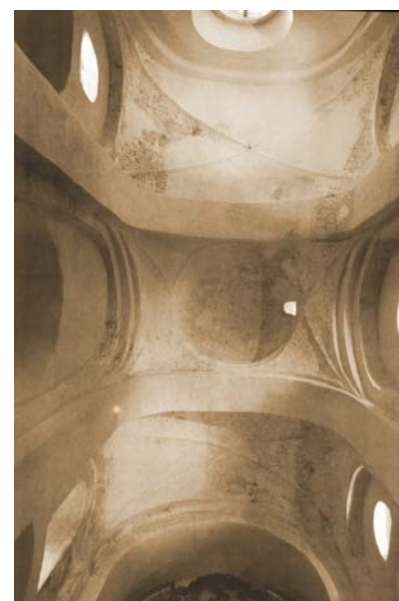
Srednji je brod s dva para pojasnica podijeljen u tri traveja presvođena bačvastim svodovima, na kojima su žbukom oblikovana rebra tako da stvaraju dojam križno-bačvastih svodova. Nad bočnim su brodovima trodijelni i iznimno plitki križno-bačvasti svodovi. Uz bočni se zid sjever-

nog broda nalazi oltar Sv. Ivana Krsitelja, koji je podignula bratovština dubrovačkih kovača u 17. st. U produžetku sjevernog broda uz pasidalni je dio prigradena sakristija, u koju se ulazu kroz vrata povišena za dvije stube. U južnom se dijelu nalazi već spomenuti oltar s malim Isusom, a taj je brod malim natkrivenim mostom povezan sa samostanom.

Pročelje je oblikovano tako da odmah upućuje na trobrodnost crkve. U osi srednjeg broda je portal, a u osi bočnih brodova prozori. Iznad portala je jednostavna rozeta, a nad zabatom pročelja diže se jednostruka preslica sa zvonikom. Uglovi su crkve istaknuti zidanim pilastrima koji imaju profiliranu bazu i završni vijenac.

O crkvi se dosad malo pisalo. Prvi je bio N. Gjivanović, potom T. Marasović, S. Gvozdanović i A. Badurina. I. Petricioli ju je svrstao u rašireni tip longitudinalne jednobrodne crkve s kupolom, a o njoj je pisao i I. Fisković koji je tijekom istraživanja i obnove bio ravnatelj ustanove koja je izvodila te radove.

Crkva je naime bila teško oštećena tijekom granatiranja Dubrovnika u Domovinskom ratu, kada je 6. pro

Strop obnovljene Sigurate

Pogled na bočni dio Sigurate s ulične strane

sinca 1991. i 29. svibnja 1992. **pogođena sa** dva izravna pogotka i **šrapnelima** nekoliko granata koje su pale u njezinu blizinu, a najviše je štete uzrokovala granata koja je eksplodirala u dvorištu i teško oštetila pročelje. Izravni su pogoci oštetili pokrov i svod južnog broda crkve te sjeverozapadni ugao kupole i dio svodova s pojasnicama, pa su time je bili znatno narušeni svodna konstrukcija i stabilnost crkve. Stoga je crkva tijekom 1992. preventivno zaštićena radi sprječavanja prodora oborina u konstrukciju.

Zbog opasnosti od urušavanja odmah se počelo s obnovom pojasnica, kupole i krovništva. Nakon uklanjanja sloja pokrova i sloja šute uočeni su bočni zidovi jednobrodne crkve. Potom su istraživanja nastavljena na svim zidovima kao i na podovima ispred i unutar crkve. Istraživanja su se nastavila i tijekom 1993. Na temelju tih istraživanja izrađene su idejne rekonstrukcije vanjskog i unutrašnjeg izgleda ranoromaničke crkve.

Kako nas izvještavaju Željko Peković i Ivica Žile [8], istraživanja Sigurate donijela su potpuno nove spo-

znaje o njezinu razvoju. Upotpunjena je slika o predromaničkoj etapi izgradnje i o njezinim kasnijim pregradnjama i dogradnjama. Istraživanja su, međutim, pokazala da je na istome mjestu crkva postojala i znatno prije. Utvrđene su dvije starije faze gradnje, prva upućuje na razmeđe kasne antike i ranog srednjeg vijeka (od 6. do 8. st.), druga na rani srednji vijek (9 st.), dok predromanička građevina jednobrodnog kupolnog tipa vjerojatno potječe iz 10. ili 11. st. Crkva se mijenjala i poslije, a tri je broda vjerojatno dobila i prije velikog potresa.

Sva su ta otkrića upotpunila sliku o kulturnom krajoliku Dubrovnika i potvrdila da izgnanici iz Epidaura nisu došli na potpuno neizgrađen prostor. Otprije se zna da je na hridi Laus postojao bizantski kaštel, ali postojanje maloga kulturnog mjesta na uzvisini u blizini najstarijeg naselja na sve baca sasvim drugačiju sliku. U Dubrovniku je otprije pronađeno mnoštvo starokršćanskih ulomaka, ali ni jedan dosad nije bio povezan s nekom određenom građevinom. Crkva Preobraženja Kristova jedan je od

malobrojnih spomenika Dubrovnika uz čije se ostatke mogu vezivati i dva vrlo vrijedna starokršćanska ulomka, koja su u kasnijim fazama crkve vjerojatno služila kao relikvije. Uz mnoštvo vrijednih kamenih fragmenata otkriveni su i manji ostatci fresaka.

Konzervatorski radovi na ovoj crkvi bili su vrlo složeni, baš kao i radovi vezani uz buduću prezentaciju. Crkva je sanirana "mekom" metodom, uporabom tradicionalnih materijala i tehnika, sa zadržavanjem i prikazom što većeg dijela izvornih elemenata raznih etapa izgradnje. [8]

Crkva je blagoslovljena i predana vjernicima 14. listopada 1995.

Pripremili:
Mr. sc. Krešimir Regan,
Branko Nadilo

IZVORI

- [1] Fisković, I.: *Pogled na crkvene spomenike iz srednjeg vijeka u Konavlima*, zbornik radova sa skupa: Konavle u prošlosti, sadašnjosti i budućnosti, 25. do 27. studenoga 1996., Dubrovnik, 1998.
- [2] Žile, I.: *Predromaničko crkveno graditeljstvo otoka Koločepa*, Matica hrvatska, Dubrovnik, 2003.
- [3] Žeravica, Z.: *Istraživanja na lokalitetu Sv. Mihajlo*, Hrvatski arheološki godišnjak 1/2004. (2005.), 254-256
- [4] *Opći religijski leksikon*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb, 2002.
- [5] Menalo, R.: *Ranosrednjovjekovna skulptura*, Dubrovački muzeji, Dubrovnik, 2003.
- [6] Peković, Ž.: *Dubrovnik – nastanak i razvoj grada*, MHAS, Split, 1998.
- [7] Peković, Ž.: *Crkva Sv. Nikole na Prijekom*, Starohrvatska prosvjeta III (1991.) 21, 159-170
- [8] Peković, Ž., Žile, I.: *Ranosrednjovjekovna crkva Sigurata na Prijekom u Dubrovniku*, MHAS, Split, 1999.